

Recensioner

Panopticon

Jeremy Bentham, övers. Frans Lundgren

Nya Doxa 2002. 178 s. ISBN 91-578-0413-3

År 1786 hälsade Jeremy Bentham på sin bror Samuel som arbetade för furst Potemkin i Vitryssland. Brodern hade där ordnat arbetarnas olika verkstäder så att de var belägna runt en centralt placerad förmans rum. Förmannen hade alltså ständig överblick över dem alla, men de var åtskilda från varandra. I den samling brev som utgör *Panopticon* är avsikten att utveckla denna sorts inrättning till perfektion. Vilka proportioner projektet får i Benthams händer framgår av arbetets titelblad. Skriften sägs innehålla: "Idén för en ny konstruktionsprincip, tillämpbar på varje slags inrättning där personer skall hållas under övervakning, och särskilt på förbättringsinrättningar, fängelser, fattighus, sjukhus, verkstäder, manufaktur, hospital, arbetsinrättningar, dårhus och skolor, med en plan för driften anpassad till principen." Bentham griper sig arbetet an med gusto och konsekvens. Huvuddelen av arbetet koncentreras på utformningen av det perfekta fängelset, en inrättning som till den lägsta kostnaden eller till och med vinst kan garantera säkert förvar av brottslingar under drägliga former för såväl inhysta som väktare.

Själva idén om fängelsestraff var vid den här tiden rätt ny. Tanken att detta nya straff som ju skyddade samhället från brottslingar också kunde erbjuda möjligheter till reform av dem, och därutöver drivas med vinst eller i vart fall minimera kostnaderna, var som klippt och skuren för Bentham. Tidigare hade fängelserna sett helt annorlunda ut. På fängelser förvarade man normalt vittnen och brottslingar i väntan på rättegång samt gäldenärer, för att deras fordringsägare skulle vara säkra på att de inte schappade innan skulden var reglerad. Fångarna kunde bo på fängelset med sina familjer och upprätthöll i stort sin vanliga livsföring. Som straff utmättes vanligen skam- och kroppsstraff eller deportering. Men Bentham ville här som i andra avseenden verka för det nya och

radikala. Han ville utforma det perfekta moderna fängelset, med reform av fångar och en sund ekonomi och utan onödigt lidande. Faktum är att han inte nöjde sig med att ge en detaljerad skiss av inrättningen; han gjorde sitt bästa för få till stånd uppförandet av ett perfekt övervakningsfängelse där han dessutom själv ville ha positionen som chefsövervakare. Detta kliv från teori till praktik gick dock i stöpet. Benthams panoptikon blev aldrig byggt. Dessa och andra bakgrundsupplysningar får man i översättaren Frans Lundgrens förord.

Bentham har i vissa kretsar länge fått spela rollen som ett av det så kallade ”moderna projektets” mönstermonster: han var mannen som ansåg att *ändamålet helgade medlen* och hävdade den själlösa doktrinen att det enda som spelade roll var *största möjliga lycka åt största möjliga antal*, han hade en *instrumentell människosyn*, var en *rå hedonist*, han menade att man borde *kalkylera* fram det riktiga handlings sättet, han gjorde sig, i och med *Panopticon* till *disciplinens och kontrollsamhällets* främste förespråkare, och så vidare. Han försvarade kort sagt allt detta som har lett fram till förtyck och storebrorssamhällen utan respekt för individer och deras autonomi, sägs det. Men det är också sant att han var konsekvent radikal, och vägrade ta hänsyn till sådant han efter övervägande uppfattade som grundlösa fördomar. Så det finns liksom en ond och en god version av Bentham: den instrumentella människosynens galne vetenskapsman och radikalen i kamp mot förlegade fördomar. Själv har jag alltid haft lättare att se den goda versionen i hans skrifter. Faktum är att jag har betraktat den onda versionen som ett falsarium. Bentham var förvisso kompromisslös utilitarist, men *det* är ju inte så farligt, har jag tänkt. *Panopticon* är en text som stundtals fått mig att vackla i mitt förhållandevis harmoniska förhållande till honom. Kanske finns det ett korn av sanning i bilden av Bentham som tokig nyttomaniker. Faktum är att man undrar om han var riktigt klok när han skrev *Panopticon*.

I ett avseende är det helt klart att tiden har sprungit ifrån Benthams arbete: de formidabla svårigheterna med att praktiskt åstadkomma övervakning, något som Bentham ägnar mycket tankekraft åt, har övervunnits: övervakning är inte längre ett besvärligt tekniskt problem. Frågan om i vilken utsträckning samhället bör övervaka brottslingar, kroppsligt och mentalt sjuka, arbetare, elever och studenter är levande. Diskussioner om övervakningens för- och nackdelar förs ständigt inom olika områden. Intressant nog diskuterar man framför allt något som Bentham är helt okänslig för: den personliga integriteten. Inte någonsans i *Panopticon* diskuteras detta som ett problem. Överhuvudtaget är Benthams skrift uppfriskande befriad från olika slags högre omsorger. Vikt ges uteslutande åt jordnära omsorger som exempelvis de om eko-

nomisk effektivitet, rättssäkerhet, minimering av fångars och andras lidande och tillskapande av framtida livsmöjligheter för fångar. I diskussionen om skolan som lämplig övervakningsinstitution tar han upp oron att ”den liberala andan och kraften hos en fri medborgare [...] skulle ersättas med den mekaniska disciplinen hos en soldat eller allvaret hos en munk” om eleverna sattes i isolerade celler under ständig övervakning av en nitisk lärare under hela sin skolgång. Han svar är (med en formulering som väl får läggas till standarduppsättningen av Benthamcitaten en bildad människa bör kunna svänga sig med): ”Kalla dem soldater, kalla dem munkar, kalla dem apparater: om de bara var lyckliga som sådana skulle jag inte bry mig.”

Så frågan för Bentham är helt enkelt om samhällets medborgare blir lyckligare om fler institutioner drivs enligt övervakningens princip. Även om han inte explicit diskuterar saken måste man nog tillskriva honom den dubiösa uppfattningen att alla utom de allra mest inpiskade skurkarna och lättlingarna visar sina allra bästa sidor om de är ständigt underställda en övervakande makt, annars blir hans utilitaristiska entusiasm inför projektet obegriplig. Antagandet är att den övervakade avstår från dumheter som skulle ha skadat honom själv och detta leder till lycka eller i vart fall lindrat lidande. Han ger som sagt inga argument för denna uppfattning. Redan det är en allvarlig brist i försvaret av panopticoninstitutionerna. Jag får ett starkt intryck av att Bentham har låtit sig ryckas med dels av det nymodiga fängelsestraffets fördelar jämfört med andra straff, i synnerhet kroppsstraff och deportering, och dels av de stimulerande logistiska, arkitektoniska, tekniska och ekonomiska problem som själva övervakningsbyggnadens utformning erbjuder. Det var kanske bara allt för lätt att i entusiasmen över dessa intellektuella utmaningar fästa allt för liten vikt vid den psykologi projektets gynn samma utfall förutsatte.

Man kan undra om Bentham egentligen var någon vidare psykolog. Ta hans lösning av ett grundproblem för hela idén: vem ska vakta alla fångar, sjuka, elever och arbetare? Vem är lämplig och vem vill ha jobbet? Bentham rekommenderar för fängelsets del att en man med familj bör inneha tjänsten som chefsövervakare. Chefsövervakaren och hans familj ska bo i det centralt belägna övervakningsrummet från vilket man kan se in i alla fångars celler. Men vem skulle vilja bo helt omgiven av hundratals fångar? Bentham hyser inga sådana tvivel. Så här målar han upp det hela:

En mycket betydelsefull punkt är att utrymmet som tilldelas vaktrummet är tillräckligt för att avpassa det för en fullständig och ständig bostad för den förste övervakaren eller föreståndaren och dennes familj. Ju större familjen är

desto bättre, eftersom det på detta sätt faktiskt kommer att finnas lika många övervakare som det finns familjemedlemmar, trots att bara en betalas för det. Varken tillsägelseerna från övervakaren själv eller något intresse som de kan, eller inte kan, känna för det reguljära utförandet av hans plikt skulle vara nödvändigt för att ge dem tillräckliga motiv för uppgiften. Då de ofta befinner sig avskiljda från alla andra ting, kommer de vid varje tillfälligt uppehåll i sina vanliga sysslor naturligen och på ett oundvikligt sätt att rikta sin blick i enlighet med detta syfte. Detta kommer i deras fall att ersätta den stora och ständiga tillgången på underhållning för de stillasittande och sysslolösa i städerna – betraktande genom fönsterrutan. Anblicken skulle trots att den är begränsad vara mycket omväxlande och således kanske inte helst sakna intresse.

(För en gångs skull tycker jag att det missbrukade epitetet ”kafkaesk” är på pricken. Kafka var ju jurist. Hade han läst och inspirerats av Bentham?) Det slående i citatet är dels den insiktslösa tron att det är kul att titta på isolerade fångar, som just på grund av övervakningen inte kan förväntas göra något intressant, vilket ju för övrigt är en huvudpoäng med hela övervakningen. Dels är det slående vilken ständigt alert känsla Bentham har för det ekonomiska perspektivet och varje sparad shilling.

Det är nog också de organisatoriska och ekonomiska aspekterna av projektet som framstår som intressantast i detta klaustrofobiska verk. Men även de är en smula tokiga. Bentham tänkte sig att chefsövervakaren skulle arrendera sitt fängelse och sin position. Detta på livstid och kontraktet skulle endast kunna sägas upp av arrendatorn. Varför? Jo, eftersom chefsövervakaren därmed blir omöjlig att avsätta så har han enligt Bentham inget att vinna på att dölja eventuella misstag eller missförhållanden. Han kan spela med öppna kort eftersom han sitter så säkert i sadeln. Alla chefsövervakare kan därmed frimodigt och utan hinder lära av varandras misstag. Bentham bortser här helt ifrån att även en chefsövervakare kan måna om sitt rykte och sin heder och alltså ha helt andra skäl än rädslan att förlora jobbet för att dölja sin grymhet eller klumpighet. Detta leder in på den gamla frågan om vem som övervakar övervakaren. Benthams lösning är att allmänheten sköter detta. Chefsövervakaren inte har alltså *ex hypotesi* inte något att dölja, men han skall också låta dörren stå öppen för en nyfiken allmänhet som skall kunna titta in för att även de underhållas av de övervakade fångarna och hela panopticonspektaklet. Bentham förutser att detta blir ett populärt nöje och att alltså kontrollen av övervakaren utförs effektivt och gratis. Så chefsövervakaren lever alltså med en familj (ju större desto bättre) helt omgiven av isolerade fångar i ett rum där en nyfiken allmänhet, vars högre syfte är att kontrollera att han sköter sig, är i princip ständigt närvarande. Bentham ville själv leva så, han eftersträvade ju posten som den förste

chefsövervakaren i det första panopticonet. Jag tror att om någon skulle uthärdat detta så vore det Bentham. Självt skulle jag inte för allt smör i Småland åta mig ett sådant jobb. Det för oss in på frågan vad övervakaren kunde tjäna på sitt värv. Förutom en avgift från samhället för varje fånge skulle övervakaren fritt exploatera dem. Fångarna kunde sättas i arbete och det de tjänade kunde sedan kanaliseras mer i övervakarens fickor eftersom han skulle ha monopol på handel med fångarna. Fri prissättning och totalt monopol på allt som fångarna kunde tänkas vilja köpa. Fångarna har inget att vinna på att lata sig, det bästa valet är att hålla god min i elakt spel och låta sig exploateras: alternativet är att inte kunna skaffa sig någon extra lyx. Fast Bentham ser det inte som ett elakt spel. Det är en ren effektivitetsfråga. Men om fångarna är helt i händerna på övervakaren, kommer de inte att fara illa? Vem bryr sig om deras väl och ve? Benthams svar är att övervakaren gör det. Denne ska nämligen vara skyldig att betala en viss avgift till samhället för varje död fånge. Det kommer då – givet en lämplig storlek på avgiften – att ligga i hans intresse att hålla dem vid liv och därmed i någon mån vid god vigör. Ja, och så fortsätter det. Det är ett konsekvent resonemang om egenintresset satt i det allmännas tjänst som ledmotiv. Bentham tro att de inblandade personerna verkligen skulle agera som rationella aktörer i förhållandevis enkla beslutssituationer där belöningarna är lust eller pengar är stark.

När det gäller fängelser finns det ändå några fördelar med Benthams projekt, till exempel att ersätta andra grymmare kontrollmetoder som hand- och fotfängsel med övervakning. Men när det gäller skolor så är läget ett annat, där är det svårt att se fördelarna. (Det finns ett undantag, en poäng som Bentham framhåller är att problemet med fuskande elever skulle upphöra. Den optimala tentamenssalen är så klart utformad enligt Benthams princip.) Här är några citat om övervakningsskolan.

Angående de som har sina barn på internatskola:

Om ni har gått så långt har ni tagit det avgörande steget: ni kan också stänga in dem i övervakningsinrättningar och där göra det ni önskar med dem. Ni behöver aldrig missunna föräldrarna *en titt bakom gardinen* från lärarens rum. Där kan de så ofta de vill se sina barn blomstra och lära sig om det skulle tillfredsställa dem, utan att störa verksamheten eller inverka menligt på ordningen.

Om skolans sociala roll:

Vilken fördel som kan vinnas genom byggandet av en internatskola för unga kvinnor enligt denna princip – och med vilken ivrighet gentlemän som är nyfikna i sådana frågor skulle flockas vid en sådan skola för att välja sig fruar – är alltför uppenbar för att understryka.

Om vad vi kan lära av att ha barn i övervakningsanstalter:

Vi har fått det berättat någonstans om en Egyptisk kung ... som ville upptäcka det förlorade ursprunget till språket och planerade att föda upp två barn ... skilda redan vid födseln från allt umgänge med resten av mänskligheten [...] En övervakningsinrättning till vilken en uppsättning barn hade överförts vid födseln skulle göra åtskilliga, betydligt mer intressanta experiment möjliga. Vad skulle ni säga om ett *hittebarnshem* efter denna princip?

Ja, var då Bentham riktigt klok? Det beror på vad man menar med "klok" och "riktigt". Han framstår i vart fall som en mycket ovanlig person. Tack och lov, får man säga. Men man måste för att göra Bentham rättvisa också ta fasta på vilka konsekvenser han trodde att ett konsekvent övervakningssamhälle skulle leda till: "Reformerad moral – bevarad hälsa – stärkta näringar – utvidgad undervisning – lättande av de allmänna bördorna – ekonomin placerad som vore det på en klippa – fattigvårdslagstiftningens gordiska knut, inte avhuggen utan uppknuten – allt genom en enkel arkitektonisk idé." Det låter ju inte så dumt.

BJÖRN ERIKSSON

Doxologi. En essä om kunskap

Mats Rosengren. Rethor förlag 2002. 110 s. ISBN 91-974078-2-8

Är det fullständigt fel att tala om kunskapsteori som en form av epistemologi, vad skulle vinnas på att byta den termen mot doxologi? Med utgångspunkt i de antika termerna *episteme* och *doxa* tar oss göteborgsfilosofen och SCASS-forskaren Mats Rosengren med på en kunskapsteoretisk vandring.

Vandringen startar, naturligt nog, hos de antika sofisterna. Protagoras' *homo mensura*-sats, "människan är alltings mått", får bli den fond mot vilken den kunskapsteoretiska diskussionen förs. Att det är just vi människor som uppfattar, förhåller oss och mäter (eller konstruerar maskiner som mäter åt oss), och därmed skaffar oss kunskap om vår omgivande verklighet föranleder Rosengren att tala om "vår mänskliga kunskap" hellre än Kunskap, Fakta eller Sanning. Genom att vända på värderingen av termerna i den klassiska motsättningen mellan *doxa* – vad vi tror om världen och oss själva, och *episteme* – hur det egentligen ligger till, försöker han som motsats till en epistemisk fundamentalism formulera en annan slags kunskapslära – en *doxologi*. "Vad doxologin säger är blott att dessa skillnader [t.ex. mellan att veta och att tro] måste förstås som inneslutna i vår mänskliga kunskap och värld. De varken har